

UOT 82

<https://doi.org/10.59849/2311-8482.2025.3.53>

GÜLNAR HACIYEVA*

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MİLLƏTÇİLİK VƏ ŞOVİNİZM TƏMAYÜLLƏRİNİN SƏNƏTKARLIQLA TƏNQIDI

Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatında millətçilik və şovinizm ideyalarının bədii inikası və ifşası geniş şəkildə araşdırılır. Tədqiqatda klassik ədəbi irsdən başlayaraq müasir mərhələyədək müxtəlif dövrlərin bədii nümunələri nəzərdən keçirilir, bu ideyaların ictimai-siyasi və mənəvi müstəvidə doğurduğu problemlərin sənətkarlıqla təsviri təhlil olunur. Ədəbiyyatın milli kimlik məsələlərinə yanaşması, milli qürur hissənin yaradıcı və məqbul formaları ilə ifrat millətçilik və şovinst təmayüllərin sərhədləri müqayisəli şəkildə göstərilir.

Əsərlərdə millətçilik və şovinizm ideyalarının sosial parçalanmalara, xalqlar arasında qarşıdurmalara yol açdığı faktlar üzə çıxarılır, bu kimi meyillərin bədii mətnədə ifşası yazıçı və şairlərin humanist mövqeyi ilə əlaqələndirilir. Bədii nümunələrdə xalqın milli kimliyinin qorunması ilə yanaşı, universal insani dəyərlərin ucaldılması, tolerantlıq və qarşılıqlı anlaşma prinsiplərinin təbliği ön plana çəkilir.

Məqalədə həmçinin vurğulanır ki, Azərbaycan ədəbiyyatında ifrat millətçilik və şovinst yanaşmalar inkar edilərək humanizm, sülhsevərlik, multikultural dəyərlər və xalqlar arasında dostluq ideyaları üstün mövqedə təqdim olunur. Bu mənada ədəbiyyat təkcə estetik bir hadisə kimi deyil, həm də ictimai şüuru formalaşdırın, mənəvi dəyərləri yönləndirən mühüm bir mədəni institut kimi nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, millətçilik, şovinizm, humanizm, ədəbi ifşa

Giriş

Azərbaycan ədəbiyyatı təkcə bədii-estetik hadisə olmayıb, həm də ictimai-siyasi düşüncənin mühüm ifadə vasitəsidir. Xalqın milli kimliyini, mədəniyyətini və mənəvi dəyərlərini qorumaqla yanaşı, ədəbiyyat müxtəlif ideoloji cərəyanların ifşasında da mühüm rol oynamışdır. Bu kontekstdə millətçilik və şovinizmin bədii tənqidi ədəbiyyatımızın əsas istiqamətlərindən biri kimi xüsusi əhəmiyyət daşıyır [3,s.24].

Əsas təhlil

Millətçilik müəyyən mənada milli kimliyin qorunması, milli maraqların müdafiəsi və xalqın özünü dərk prosesində mühüm rol oynayan ideoloji anlayışdır. Bu baxımdan o, həm milli şüurun formalaşması, həm də cəmiyyətin mədəni-mənəvi birliyinin möhkəmlənməsi üçün əhəmiyyətli bir amil kimi çıxış edir. Lakin millətçiliyin ifrat forması olan şovinizm artıq konstruktiv mahiyyətdən uzaqlaşaraq dağıdıcı bir ideoloji xəttə çevrilir. Şovinizm başqa xalqları alçaltmaq, onların mədəniyyətini və mənəvi dəyərlərini kiçiltmək, hüquqlarını tapdalamaq, hətta assimilyasiya etməklə öz milli varlığını süni şəkildə üstün göstərmək cəhdlərini ifadə edir. Bu mənada şovinizm insanlıq prinsiplərinə, beynəlmiləl dəyərlərə və humanizmə zidd olan təfəkkür tərzidir.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarix boyu millətçilik və şovinizmin dağıdıcı təsirlərinə qarşı çıxmış, bu ideyaların bədii inikası və ifşası ilə ictimai şüuru maarifləndirməyə xidmət etmişdir. Ədəbiyyatımızda humanizm, xalqlar arasında bərabərlik, dostluq və qardaşlıq ideyaları əsas xətt kimi ön plana çəkilmiş, milli qürurun qorunması bəşəri dəyərlərlə uzlaşdırılmışdır [4,s.40].

Azərbaycan klassik poeziyası zəngin humanist ideyaları ilə seçilir. Bu dövr ədəbiyyatında insan amili, ədalət, bərabərlik və sülh dəyərləri üstün mövqedə dayanır.

Nizami Gəncəvi öz yaradıcılığında xalqlar arasında ədalət və qardaşlıq ideyalarını irəli sürərək, müxtəlif din və millətlərin nümayəndələrinin birgəyaşayışını yüksək insani dəyərlər əsasında təsvir etmişdir. Onun “Yeddi gözəl” və “İskəndərnamə” kimi əsərlərində bəşəriyyətin birliyinə çağırış güclü şəkildə ifadə olunur [5,s.90].

Məhəmməd Füzuli insanı dini, milli və ya etnik kimliyinə görə deyil, mənəvi keyfiyyətlərinə, əxlaqına və elmə bağlılığına görə dəyərləndirmişdir. Onun poeziyasında eşq yalnız fərdi hiss kimi deyil, həm də insanları birləşdirən, mənəvi ucalığa aparən ümumbəşəri ideya kimi təqdim olunur.

Xaqani Şirvani əsərlərində fanatizm, dini və milli ayrı-seçkilik, özünü üstün görmə kimi cəhalətə söykənən düşüncələri sərt tənqid etmişdir. Onun satirik üslubu millətçilik və şovinizm meyillərinin ifşasında mühüm rol oynamışdır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan klassik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri insanlıq amilini ön plana çəkmiş, millətçiliyin ifrat formaları və şovinist düşüncələr əleyhinə çıxaraq bəşəri idealların – ədalətin, tolerantlığın və humanizmin təbliğinə xidmət etmişlər. Onların yaradıcılığı yalnız milli deyil, həm də ümumbəşəri miqyasda dəyərləndirilən mənəvi xəzinə kimi çıxış edir.

XIX əsrdə Azərbaycanda maarifçilik hərəkatı təkcə elm, təhsil və mədəni inkişaf sahəsində deyil, həm də ictimai-siyasi düşüncədə mühüm dəyişikliklərin əsasını qoydu. Bu dövrün ziyalıları ictimai bəlalara çevrilmiş mövhumatçılıq, fanatizm, gerilik və milli ayrı-seçkilik meyillərinə qarşı kəskin mövqe sərgiləyərək bədii yaradıcılıqda satirik üsluba üstünlük verdilər. Satira həm maarifçi ideyaların təbliği, həm də şovinist düşüncə tərzinin ifşası üçün ən təsirli vasitə sayılırdı [1,s.63].

Mirzə Fətəli Axundzadə Azərbaycan maarifçiliyinin banilərindən biri kimi öz komediyalarında dövrün ictimai eyiblərini tənqid etmişdir. O, xüsusilə mövhumatçılıq, dini fanatizm, geriliyə sürükləyən cəhalət və milli ayrı-seçkilik təzahürlərini hədəf almış, xalqın tərəqqisinin yalnız elm və təhsillə mümkün olduğunu göstərmişdir. Axundzadənin satirik obrazları vasitəsilə təqdim etdiyi mənzərə bir tərəfdən xalqı silkələməyə, digər tərəfdən isə şovinist və ifrat millətçi düşüncənin eybəcərliyini üzə çıxarmağa xidmət edirdi.

Cəlil Məmmədquluzadə və onun ideya rəhbərliyi ilə formalaşan “Molla Nəsrəddin” məktəbi isə maarifçi realizmi daha geniş ictimai miqyasda davam etdirdi. Onların yaradıcılığında şovinist münasibətlər, sosial ədalətsizlik, qadın azadlığının məhdudlaşdırılması, savadsızlıq və gerilik əsas tənqid hədəfinə çevrildi. “Molla Nəsrəddin” jurnalının karikaturaları, felyetonları və satirik yazıları xalqı düşündürməklə yanaşı, həm də şovinizm və ifrat millətçilik kimi mənfi təzahürləri ictimai bəlalara kimi təqdim edirdi.

Maarifçilərin əsas məqsədi milli özünüdərki və xalqın mədəni kimliyini qorumaq idi. Onlar ifrat millətçilik və şovinizmi xalqlar arasında ədavət yaradan, ictimai həmrəyliyi pozan zərərli ideologiyalar kimi qiymətləndirirdilər. Bu baxımdan maarifçi ideallar – elm, humanizm, bərabərlik, dözümlülük və milli həmrəylik prinsipləri ilə əks qoyulurdu. Beləliklə, Azərbaycan maarifçilərinin ədəbi ifşası yalnız ictimai eyibləri tənqid etmək deyil, həm də sağlam düşüncə, milli inkişaf və tərəqqi ideallarını təşviq etmək məqsədi daşıyırdı.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı siyasi və ideoloji mübarizələrin təsiri altında formalaşmış, ictimai fikrin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Əsrin əvvəllərində imperiya siyasəti, ruslaşdırma və şovinist təzyiqlər yazıçı və şairlərin yaradıcılığında ifşa olunmuş, milli oyanış və azadlıq ideyaları bədii düşüncənin əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Bu dövrdə ədəbiyyat yalnız estetik dəyərləri deyil, həm də xalqın milli şüurunun formalaşmasını, mübarizə əzmini ifadə etmişdir [2,s.87].

Hüseyn Cavid romantik dramaturgiya məktəbinin nümayəndəsi kimi azadlıq, ədalət, bəşəriyyət və humanizm ideyalarını ön plana çəkmişdir. Onun əsərlərində milli zülm, despotizm və imperialist siyasət kəskin tənqid olunur, insanın mənəvi azadlığı uca tutulurdu.

Digər maarifçi və mütəfəkkir yazıçılar da milli özünüdərki, mədəni inkişaf və müstəqillik arzularını ədəbi obrazlar vasitəsilə xalqa çatdırmışlar.

Sovet hakimiyyəti illərində isə ədəbiyyat yeni ideoloji çərçivələr içərisinə salınmışdır. Rəsmi ideologiya xalqlar dostluğu, sosializm quruculuğu, proletar həmrəyliyi ideyalarını ön plana çıxarırdı.

Lakin bununla yanaşı, milli kimliyin qorunması, tarixi yaddaşın yaşadılması və xalqın mədəni dəyərlərinin bədii şəkildə əks olunması da yazıçı və şairlərin əsas qayğılarından biri olaraq qalırdı. Ədəbiyyat həm ideoloji nəzarətin tələblərini ödəməli, həm də xalqın milli-mənəvi dəyərlərini qorumağa xidmət etməli idi [8,s.24].

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı həm imperialist və şovinist siyasətə qarşı ideoloji mübarizənin, həm də sovet ideologiyası çərçivəsində milli varlığın qorunması səylərinin güclü bədii ifadəsini özündə ehtiva edir.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi 1991-ci ildə bərpa edildikdən sonra ədəbiyyatımızda yeni istiqamətlər meydana çıxdı. Bu dövrün əsas mövzularından biri milli azadlıq ideyalarının bədii təəcəssümü, digər mühüm istiqaməti isə şovinist ideologiyanın, xüsusilə də erməni təcavüzkarlığının ifşası oldu. Qarabağ müharibəsi mövzulu əsərlərdə şovinizmin doğurduğu faciələr – zorakılıq, işğal, etnik təmizləmə, soyqırımı, qaçqın və məcburi köçkün həyatı kimi problemlər geniş təsvir olundu. Yazıçılar və şairlər yalnız tarixi reallıqları əks etdirməklə kifayətlənməyib, həm də bəşəri ədalət, sülh və insanlıq ideyalarını önə çəkərək bu faciələrin ədəbi-fəlsəfi mahiyyətini açmağa çalışdılar [7,s.34].

Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasında milli kimlik, istiqlal və ədalət prinsiplərini ön plana çıxararaq, şovinizmin gətirdiyi dağıntıları sərt tənqid etmişdir. Sabir Rüstəmxanlı öz şeirlərində və publisistik yazılarında həm müasir ictimai-siyasi hadisələrə, həm də Qarabağ mövzusunda toxunaraq xalqın azadlıq iradəsini və mənəvi möhkəmliyini ifadə etmişdir. Anar və Elçin kimi yazıçılar bədii nəsrə də fərdi talelər fonunda müharibənin psixoloji və sosial nəticələrini göstərməklə yanaşı, insanlıq və humanizm ideyalarını ön plana çəkmişlər.

Müstəqillik dövrü ədəbiyyatı təkcə şovinizmin ifşası ilə məhdudlaşmır. Burada həm də milli dirçəliş, dövlətçilik şüurunun möhkəmlənməsi, milli-mənəvi dəyərlərin qorunması, qloballaşma dövründə milli kimliyin itirilməməsi məsələləri də aktuallaşmışdır. Ədəbiyyat həm bir milli mübarizə tribunası, həm də sülh, barış və bəşəri dəyərlərin carçısı kimi çıxış etmişdir [6,s.29].

Müstəqillik dövründə Azərbaycan ədəbiyyatı milli azadlıq, dövlətçilik və humanizm ideyalarını ön plana çəkərək şovinizmin dağıdıcı nəticələrini ifşa etmişdir. Qarabağ mövzusu ədəbiyyatımızda milli yaddaşı qoruyan əsas xəttə çevrilmiş, yazıçı və şairlər xalqın ağrı-acısını, eyni zamanda azadlıq və ədalətə inamını bədii formada əks etdirmişlər. Beləliklə, bu dövr ədəbiyyatı həm tarixi gerçəkliklərin şahidi, həm də bəşəri dəyərlərin daşıyıcısı kimi milli-mənəvi mədəniyyətimizin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir.

Nəticə

Azərbaycan ədəbiyyatı əsrlər boyu millətçilik və şovinizmin bədii ifşasına xüsusi önəm vermişdir. Klassik humanizm ənənələrindən başlayaraq, ədəbiyyat millətin mənəvi dəyərlərini, insani prinsipləri və ədalət ideyalarını ifadə etmək vasitəsi olmuşdur. XIX əsrdə maarifçilik dövründə Azərbaycan yazıçılarının satirik üslubu, xalq arasında mövcud olan sosial ədalətsizlikləri, millətçilikdə ifrat və şovinist tendensiyaları açıq şəkildə tənqid etmişdir. Bu dövrün əsərlərində milli kimliyin qorunması ilə yanaşı, ayrı-seçkilik və təzyiqlərə qarşı humanist mövqə də diqqət mərkəzində dayanır.

Sovet dövründə isə ədəbiyyatın rolu fərqli səviyyədə ifadə olunmuş, beynəlmiləlçi ideyalar çərçivəsində millətçilik və şovinizm əleyhinə mövqələr bədii vasitələrlə vurğulanmışdır. Müasir müstəqillik dövründə isə Azərbaycan ədəbiyyatı milli azadlıq, suverenlik və mədəni özünüdərk ideyalarını əsas mövzu kimi qabardaraq, şovinist təbliğat və ifrat millətçiliyə qarşı aydın mövqə ortaya qoymuşdur.

Beləliklə, Azərbaycan ədəbiyyatı həm milli, həm də bəşəri missiyasını həyata keçirərək, dövrlərdən asılı olmayaraq, insanpərvərlik, ədalət və milli azadlıq ideyalarının daşıyıcısı kimi çıxış

etmişdir. Bu baxımdan, ədəbiyyatımız yalnız estetik və bədii dəyər daşımır, həm də ictimai-siyasi və mənəvi sahədə güclü təsir vasitəsi rolunu oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev A. Azərbaycan ədəbiyyatında humanizm ənənələri. Bakı: Elm və təhsil, 2014.
2. Əliyev N. Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçilik ideyaları. Bakı: Elm, 2007.
3. Məmmədli İ. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında milli ideya problemləri. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2018.
4. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004.
5. Nizami Gəncəvi. Xəmsə. Bakı: Şərq-Qərb, 2011.
6. Rüstəmxanlı S. Ömür kitabı. Bakı: Qanun, 2003.
7. Vahabzadə B. Şeirilər və poemalar. Bakı: Azərneşr, 1995.
8. Zərdabi H.B. Əsərləri və publisistik yazıları. Bakı: Elm, 1979.

Gulnar Hajiyeva

ARTISTIC CRITIQUE OF NATIONALISM AND CHAUVINISM THEMES IN AZERBAIJANI LITERATURE

The article provides a comprehensive study of the artistic representation and exposure of nationalism and chauvinism in Azerbaijani literature. The research examines literary examples from various periods, starting from the classical literary heritage to contemporary stages, analyzing how these ideas generate social, political, and moral issues and how they are depicted artistically. The study comparatively demonstrates literature's approach to national identity, highlighting creative and acceptable forms of national pride while delineating the boundaries of extreme nationalism and chauvinist tendencies.

The article reveals instances where nationalism and chauvinism have led to social fragmentation and conflicts between peoples, linking the literary exposure of such tendencies to the humanist stance of writers and poets. In the analyzed works, alongside the preservation of national identity, emphasis is placed on promoting universal human values, tolerance, and principles of mutual understanding.

Furthermore, the article emphasizes that extreme nationalism and chauvinist approaches are rejected in Azerbaijani literature, whereas humanism, peace, multicultural values, and friendship among peoples are presented as dominant themes. In this sense, literature is considered not only as an aesthetic phenomenon but also as an important cultural institution that shapes public consciousness and guides moral values.

Keywords: *Azerbaijani literature, nationalism, chauvinism, humanism, literary critique*

Гульнар Хаджиева

**КРИТИКА НАЦИОНАЛИЗМА И ШОВИНИЗМА В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ
ЛИТЕРАТУРЕ АЗЕРБАЙДЖАНА**

В статье подробно исследуется художественное отражение и разоблачение идей национализма и шовинизма в азербайджанской литературе. В исследовании рассматриваются художественные произведения разных периодов, начиная с классического литературного наследия и до современного этапа, анализируется художественное изображение проблем, возникающих на социально-политическом и моральном уровнях. Показывается подход литературы к вопросам национальной идентичности, сопоставляются творческие и допустимые формы национальной гордости с крайними проявлениями национализма и шовинистских тенденций.

В произведениях выявляются факты того, что идеи национализма и шовинизма приводят к социальным расколам и противостоянию между народами; разоблачение таких тенденций в художественном тексте связывается с гуманистической позицией писателей и поэтов. В художественных примерах подчеркивается не только сохранение национальной идентичности народа, но и возвышение универсальных человеческих ценностей, пропаганда принципов толерантности и взаимопонимания.

В статье также отмечается, что в азербайджанской литературе крайний национализм и шовинистские подходы отвергаются, а гуманизм, миролюбие, мультикультурализм и идеи дружбы между народами занимают ведущую позицию. В этом смысле литература рассматривается не только как эстетическое явление, но и как важный культурный институт, формирующий общественное сознание и направляющий моральные ценности.

Ключевые слова: *азербайджанская литература, национализм, шовинизм, гуманизм, художественное разоблачение*

Akademik İsa Həbibbəyli tərəfindən təqdim edilmişdir.

İlk daxilolma tarixi: 21.06.2025

Son daxilolma tarixi: 12.07.2025